

З. П. Маріна,

В. А. Ромашко

*Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара***КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ У МАТЕРІАЛАХ РОЗВІДОК ЕКСПЕДИЦІЇ ДНУ**

Розглянуто матеріали доби козацтва, обстежені під час археологічних розвідок експедиції ДНУ у 2015 р. Встановлено стан збереженості культурного шару пам'яток, хронологію, проаналізовано речові знахідки.

Ключові слова: археологія доби козацтва, Кам'янка, Старі Кодаци, культурний шар, матеріальний комплекс.

Марина З. П., Ромашко В. А. Казацкие древности в материалах разведок экспедиции ДНУ.

Рассмотрены материалы периода казачества, обследованы во время археологической разведки экспедиции ДНУ в 2015 г. Установлено состояние сохранности культурного слоя, проанализирован материальный комплекс, определена датировка памятников.

Ключевые слова: археология периода казачества, Каменка, Старые Кодаци, культурный слой, материальный комплекс.

Marina Z. P., Romashko V. A. Cossack antiquities in materials of explorations of DNU expedition.

The inspection of monuments of the Dnieper rapids had been started in 2013 and was continued by archaeological expedition of the Dnipropetrovsk National University (the head of expedition – prof. Romashko V. A.). Explored territory covered Dnepropetrovsk district of Dnepropetrovsk region. 21 objects were inspected, materials from XVII–XVIII centuries were found out on two of them. Occupation layer near the Kamenka village identify with the settlement of the same name. In 2010 the monument has partly excavated. The pottery, forged iron nails, edges of the knives, shtofs and windows made by

glazier were found there. The fragments of the pottery, ceramic tiles with floral ornament come from destroyed occupation layer of the Stari Kodaky village neighborhood. There are examples with a green glaze. Materials of monuments have the analogies in the collections of the Bogoroditska fortress and the Popov Mys village. The received data extend the conceptions of monuments of the Cossack period in the Low Prissamar'ye.

Keywords: Cossack antiquities, Kamenka village, Stari Kodaky, occupation layer, material complex.

Територія Нижнього Присамар'я та Дніпровського Надпоріжжя насичена пам'ятками різних археологічних епох, у тому числі й доби українського козацтва. Їх дослідження має сталу традицію, про що свідчать публікації місцевих краєзнавців та науковців – В. О. Векленка [1], З. П. Маріної [6], В. Ф. Камеки та В. В. Бінкевича [3], І. Ф. Ковальової [5], В. М. Шалобудова [15], Д. Г. Філімонова [14] та ін. Однак переважна їх більшість містить матеріали щодо дослідження археологічної пам'ятки національного значення – Богородицької фортеці (сел. Шевченко м. Дніпро). Таким чином, поза увагою дослідників залишається чимала кількість старожитностей кінця XVII–XVIII ст., які або майже зруйновані внаслідок антропогенного фактора, або мають незначний за потужністю та мало насичений артефактами культурний шар. Саме встановлення стану збереженості цих пам'яток та доцільності їх подальших розкопок або взяття на облік органами охорони культурної спадщини визначають мету проведення розвідувальних робіт й актуальність отриманих внаслідок цього результатів. Останні знайшли відображення у запропонованій нами публікації.

У 2015 р. експедицією Дніпропетровського національного університету (керівник – проф. В. А. Ромашко) продовжено розпочате у 2013 р. обстеження пам'яток археології у порожистій частині Дніпра у межах Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. Роботи проводилися на лівому березі р. Дніпра поблизу с. Перше Травня, Любимівка, сел. Кіровське, а також на правому березі – біля с. Майорка та Старі Кодаци. Загалом обстежено 21 пункт, в яких у 1930–1980-х рр. зафіксована наявність археологічних пам'яток. На час обстеження останні різнилися станом збереженості культурного шару [12]. Матеріали доби козацтва зафіксовані лише у двох пунктах – біля сел. Кіровське та с. Старі Кодаци.

Поблизу сел. Кіровське пам'ятка виявлена випадково ще в 2008 р. студентом історичного факультету В. Касьяненком, яким у риллі протипожежної смуги зібрана кераміка XVII–XVIII ст. У 2010 р. місцезнаходження частково досліджувалось археологами ДНУ. На момент обстеження зафіксовані сліди культурного шару на видувах дюн. Пам'ятка ідентифікується із залишками слободи Кам'янка XVII–XVIII ст., що знаходилася на місці сучасного селища з тією

ж назвою (сел. Кам'янка Кіровської селищної ради).

Район дослідження відповідає стариці басейну р. Оріль. У XVII–XVIII ст. він входив до складу земель Війська Низового Запорозького. Одним із атрибутів цього державного утворення, як і будь-якого іншого, була охорона кордонів та будівництва системи фортифікаційних споруд, зокрема редутив та фігур доби козацтва. Однак їх архітектурні особливості, місця будівництва, особливо на території Дніпровського лівобережжя, залишилися не зафіксованими. Навпаки досить гарно збереглися деякі ділянки Української лінії XVIII ст. При її будівництві від верхів'їв р. Оріль до р. Дніпра були закладені такі фортеці: Троїцько-Єфремівська, Св. Парасковії, Орловська, Св. Іоанна, Дрієцько-Козловська, Ново-Зачата-Св. Федора-Федоровська, Крутоярська-Ряжська, Нехворощанська-Василівська, Маячковсько-Ливінська, Борисоглібська. Між ними, на найбільш небезпечних ділянках були зведені редуті – зімкнуті квадратні або багатогранні в плані польові укріплення, навколо яких влаштовувались рови та вали, а також архітектурно менш складні редани та люнети. Зокрема два редуті, точне місцезнаходження яких у документах, що дійшли до нас, не відмічено, знаходилися «на південь від Борисоглібської фортеці, від Очіпу до Дніпра» [2, с. 17–18].

Залишки одного з них, або ж редана були досліджені в 2004 р. експедицією ДНУ в селищі Кам'янка (м. Дніпропетровськ). Спираючися на карти другої половини XIX ст., визначено, що фортифікаційна споруда перекривала єдиний зручний суходільний шлях через широку лівобережну Орільську заплаву по донних гребенях, навколо яких з ПСх знаходилися озера Козликове, Зиноківське, Курочкіне. Основним завданням укріплення, можливо, був контроль над Новокодацькою переправою (Кам'янський перевіз), що з'єднувала береги Дніпра в районі правобережного містечка Нові Кодаки [4, рис. 1. 8].

Сучасне селище Кам'янка розташоване на місті слободи, заснованій у другій половині XVII ст. саме для обслуговування Новокодацької переправи. Слобода знаходилася на лівому березі Дніпра, безпосередньо навпроти містечка Нові Кодаки. У документах XVII–XVIII ст. вона інколи так і називається «Кам'янка проти Нового Кодака» або ж «Старожитня Кам'янка» та «Кам'янка Задніпрянська». Ф. Макаревський відзначає, що «в Кам'янці, коло перевізької команди невдовзі почали селитися сімейні козаки; коло 1700 р. знаходимо тут цілу... слободу». Поступове збільшення інтенсивності використання перевозу привело до того, що вже в 70-х роках XVIII ст. слобода була одним із найбільш населених пунктів у межах За-

порозької Січі. Так, у 1776 р. тут мешкало 2272 особи [11, с. 214].

Ділянка слободи, що досліджувалась у 2010 р., знаходиться на відстані 2 км від західної околиці сучасного селища Кам'янка (поряд із кладовищем), що за адміністративним поділом входить до північно-західної частини м. Днепропетровська [8, с. 234]. Урочище вкрите западинами, озерами стариці р. Оріль, високими піщаними дюнами, що поросли змішаним лісом та кущами. На одній з таких дюн і зафіксовано культурні залишки. Дюна овальної в плані форми площею 170 x 130 м та висотою над літнім рівнем води 4 м. У 80 м на північ від краю дюни знаходиться штучно поглиблене та розширене озеро стариці р. Оріль, у 50 м на південь – котлован кар'єру з видобутку піску. Поверхня дюни задернута, її північно-східна пола, по якій регулярно проорюється протипожежна смуга, частково розвіяна. На вершині та східній полі ростуть окремі групи дерев та кущів.

Розкоп закладено на вершині дюни. Сітка квадратів орієнтована відповідно сторін світу. Площа, що була досліджена, становить 52 кв. м. Стратиграфія розкопу виглядає таким чином:

– 0–0,05 м – дерновий шар;

– 0,05–0,4 м – шар наносного піску сіро-жовтого кольору, в ньому в незначній кількості зустрінуто дрібні фрагменти кераміки XVII–XVIII ст., кістки тварин, печина;

– 0,4–0,8 м – шар гумусованого сірого піску з матеріалами пізнього бронзового віку та XVII–XVIII ст., що стратиграфічно не розділені поміж собою;

– 0,8 м та нижче – материковий пісок сіро-жовтого кольору [7].

Таким чином, матеріали, що отримані під час розкопок, дозволяють виділити на пам'ятці два культурно-хронологічних горизонти – доби пізньої бронзи та XVII–XVIII ст.

Перший представлено нечисленними уламками ліпного глиняного посуду – банок, горщиків, прикрашених пружками, розташованими під вінцями, і врізним геометричним орнаментом, відщепом кременю.

Матеріали козацького часу сконцентровані у другому культурному шарі. Вони представлені серіями традиційного для цього часу гончарного посуду. Чисельно, як і на інших пам'ятках цього часу, переважають горщики з невисокими розтрубоподібними шийками та петельчастими ручками. Поліхромний орнамент вкриває вінця та верхню частину тулуба, композиційно він складається з прямих та хвилястих ліній («кривульок» за О. Пошивайлом) різної амплітуди та товщини, рядів мазків у вигляді перевернутих ком, гачків тощо. При розписі використані чорна, брунатна, червона та біла фарби. Зустрінуто поодинокі зраз-

ки, орнаментовані штампом та врізними лініями. Глечики репрезентовані посудинами з високим горлом, що плавно переходить у випуклобокий тулуб. Тарілки та миски фіксуються переважно по уламках крис. З культурного шару пам'ятки походять округлі у плані пласкі гральні фішки, що виготовлені на стінках посудин й уламок лицьової кахлі. Знайдені також залізні ковани цвяхи та їхні уламки, залізні скоби та смуги, уламок лева ножа, уламки залізних виробів невизначеної форми та призначення.

Серед нечисленних виробів зі скла ідентифікуються традиційні для цього часу круглі віконниці з потовщенням по зовнішньому краю та уламки штофів і пляшок. Цікавою є знахідка уламка кістяної накладки з рослинним орнаментом. Окрему групу утворюють кремій із рушниць та свинцева обойма кременю з рушниць й свинцева стріляна картчина.

Датування другого культурного шару біля сел. Кам'янка базується на численних аналогіях кераміки в колекціях побутових пам'яток доби козацтва XVII–XVIII ст. Нижнього Присамар'я. Маються на увазі Богородицька фортеця [9, с. 55–60] та Попов Мис [10, с. 16–22]. На ці ж дати вказують знахідки уламка мейсенівського фарфору та мідної «деньги» 1738 р.

Біля с. Старі Кодаки у 2015 р. обстежені два пункти. Один із них – поселення пізнього бронзового віку, що було відкрито у 1951 р. О. В. Бодяньським на правому мисі б. Демська. Другий пункт являє собою високий пагорб, складений із ґрунту культурних шарів поселень пізнього бронзового віку та XVIII–XIX ст., зруйнованих розкривними роботами при улаштуванні кар'єру по видобутку граніту. Сліди зруйнованого поселення пізнього бронзового віку та населеного пункту XVIII ст. виявлені у 2010 р. співробітником Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей Д. Г. Філімоновим біля північної частини гранітодобувного кар'єру, на

відстані 0,1–0,15 км на схід від північно-східної околиці населеного пункту. Урочище, яке являє собою розлогий пагорб із нерівною поверхнею між берегом Дніпра та котлованом кар'єру, неодноразово оглядалося і кожного разу в осипах фіксувалися уламки кераміки пізнього бронзового віку та XVIII–XIX ст.

У 2015 р., за участю Д. Г. Філімонова, урочище було оглянуто. На схилі пагорба зафіксовано крутий, майже вертикальний осип, на якому здійснена зачистка на глибину 2,6 м (загальна висота пагорба становить близько 4,5–5 м). Стратиграфія зачистки показала, що пагорб складений з насипного ґрунту – шарів супесі, у різній пропорції перемішаної із чорноземом, та прошарків відносно однорідного чорнозему. На всіх рівнях ґрунтової товщі зустрічалися уламки кераміки пізнього бронзового віку білозерської культури та XVIII–XIX ст. До XVIII ст. відносяться фрагменти лицьових кахель із рослинним орнаментом, деякі з них вкриті зеленою поливою. Гончарний посуд представлено уламками мисок, орнамент на одній з них монохромний коричневою фарбою у вигляді горизонтальних та хвилястих ліній. Доцільно також зазначити, що і у 2009 р. під час обстеження б. Сажівки біля с. Старі Кодаки також зафіксовані матеріали XVII–XVIII ст. Вони репрезентовані уламками гончарного посуду, який ідентифікується з кришками-мисками, горщиками, тарілками; фрагментами скляних пляшок та штофів, залізними кованими цвяхами [13, с. 34, рис. 1–11].

Таким чином, наведені матеріали археологічних розвідок експедиції ДНУ розширюють існуючі уявлення про ареал пам'яток доби козацтва порожистої частини Дніпра. Типологія та різноманітність речового матеріалу обстежених пунктів XVIII ст. свідчить про їх важливість у соціально-економічному та етнокультурному розвитку не лише регіону, а й усього Півдня Російської імперії.

Бібліографічні посилання

1. **Векленко В.** Нательные кресты Самари–Богородицкой крепости / В. Векленко. – Д., 2010.
2. **Заїка Г. П.** Українська лінія / Г. П. Заїка. – К.; Полтава, 2001.
3. **Камеко В. Ф.** Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом / В. Ф. Камеко, В. В. Бінкевич. – Д., 2000.
4. **Камеко В. Ф.** Городок запорозьких козаків Новий Кодак / В. Ф. Камеко, В. В. Бінкевич. – Д., 2007. – 171 с.
5. **Ковальова І. Ф.** Дослідження Богородицької фортеці 2007 року / І. Ф. Ковальова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 31–35.
6. **Марина З. П.** Нові дослідження археологічних пам'яток у пониззі Самари / З. П. Марина // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 30–34.
7. **Марина З. П.** Отчет о раскопках на территории Кировского поссовета Днепропетровского района Днепро-

петровской области на месте слободы Каменка (XVII–XVIII вв.) / З. П. Марина // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. екс.

8. **Марина З. П.** Раскопки на территории Слободы XVII–XVIII вв. Каменка Заднепровская / З. П. Марина, А. В. Ромашко // Археологічні дослідження в Україні 2010. – К., 2011. – С. 234–235.

9. **Марина З. П.** Типологія керамічних виробів XVII–XVIII ст. з території Богородицької фортеці / З. П. Марина // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 55–60.

10. **Марина З. П.** Нові археологічні матеріали козацької доби з Нижнього Присамар'я / З. П. Марина, Д. Г. Філімонов // Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейництві. – Запоріжжя, 2008. – С. 16–27.

11. **Репан О.** Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан,

В. Старостін, О. Харлан; концепція і проєкт видання О. Лазька. – К., 2008.

12. Ромашко В. А. Звіт про археологічні розвідки у порожистій частині р. Дніпро у межах Дніпропетровського району Дніпропетровської області у 2015 р. / В. А. Ромашко // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. екс.

13. Тесленко Д. Л. Отчет об исследовании археологических памятников у с. Старые Кодак Днепропетровского р-на Днепропетровской обл. в 2009 г. / Д. Л. Тесленко // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. екс.

14. Філімонов Д. Г. Нові знахідки старожитностей XVIII ст. з поселень Карабинівка та Лиманське в Присамар'ї / Д. Г. Філімонов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 95–100.

15. Шалобудов В. М. Монети з розкопок та зборів на території Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році / В. М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 109–113.

References

1. Veklenko, V., 2010. *Natel'nyye kresty Samari – Bogoroditskoy kreposti [Underclothes crosses from Samar - Bogoroditskaya fortress]*. Dnepropetrovsk (in Russian).

2. Zaika, G. P., 2001. *Ukrayins'ka liniya [The Ukrainian line]*. Kiev; Poltava (in Ukrainian).

3. Kameko, V. F., & Binkevych, V. V., 2000. *Mistechko starovynne zaporiz'ke Samar' z perevozom [Zaporozhian ancient borough Samara with ferry]*. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

4. Kameko, V. F., & Binkevych, V. V., 2007. *Horodok zaporoz'kykh kozakiv Novyy Kodak [Zaporozhian Cossacks' borough Novy Kodak]*. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

5. Kovaleva, I. F., 2008. *Doslidzhennya Bohorodyts'koyi fortetsi 2007 roku [Study on Bogorodytska Fortress in 2007]. Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukraini [New research of monuments on Cossack era in Ukraine]*. Kyiv, vol. 17, pp. 31-35.

6. Marina, Z. P., 2003. *Novi doslidzhennya arkhеологических памятников u ponyzzi Samary [New studies of archaeological monuments in the Lower Samara]*. *Ibid.*, No 12, pp. 30-34.

7. Marina, Z. P. *Otchet o raskopkakh na territorii Kirovskogo poselkovogo sojeta Dnepropetrovskogo rayona Dnepropetrovskoy oblasti na meste slobody Kamenka (XVII – XVIII vv.) [Report of the excavations on the territory of the Kirov village council of the Dnipropetrovsk district in the Dnipropetrovsk region on the place of the Kamenka sloboda (the 17th - 18th centuries)]*. *Scientific Archives of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine*, f. exhibits.

8. Marina, Z. P., & Romashko, V. A., 2011. *Raskopki na territorii slobody XVII-XVIII v. Kamenka Dneprovskaya [The excavations on the territory of the Kamenka Zadneprovskaya sloboda of the 17th - 18th centuries]*. *Arkhеологические исследования в Украине [Archaeological research in Ukraine]*. Kiev, pp. 234-235 (in Russian and Ukrainian).

9. Marina, Z. P., 2005. *Typolohiya keramichnykh vyrobiv XVII – XVIII st. z terytoriyi Bohorodyts'koyi fortetsi. [Typology of stoneware of the 17th – 18th centuries from territory of the Bogorodytska fortress]*. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukraini [New research of monuments of Cossack era in Ukraine]*. Kyiv, iss.14, pp. 55-60 (in Ukrainian).

10. Marina, Z. P., & Filimonov, D. G., 2008. *Novi arkhеологические материалы kozats'koyi doby z Nyzhn'oho Prysamar'ya [New archaeological materials of Cossack era from the Lower Prysamar'ya]*. *Istoriya zaporoz'koho kozatstva v pam'yatkakh ta muzeynytsvi [History of Zaporizhian Cossacks in monuments and museology]*. Zaporozhzhya, pp. 16-27 (in Ukrainian).

11. Repan, O., Starostin, V., & Harlan, O., 2008. *Palimpsest. Korinnyya mista: poselennya XVII – XVIII stolit' v istoriyi Dnipropetrovs'ka [The roots of the city : the settlements of the 17th – 18th centuries in the history of Dnipropetrovsk]*. Kiev (in Ukrainian).

12. Romashko, V. A., & Marina, Z. P. *Zvit pro arkhеологические розвідки u porozhystiyi chastyni r. Dnipro u mezhakh Dnipropetrovs'koho rayonu Dnipropetrovs'koyi oblasti u 2015 r. [Report on archaeological exploration in the rapids of the Dnipro river in Dnipropetrovsk district of the Dnipropetrovsk region in 2015]*. *Scientific Archives of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine*, f. exhibits (in Ukrainian).

13. Teslenko, D. L. *Otchet ob issledovanii arkhеологических памятников u sela Staryye Kodaki Dnepropetrovskogo rayona Dnepropetrovskoy obl. v 2009 g. [Report on the study of archaeological monuments in the Stari Kodaky village in the Dnepropetrovsk district of the Dnipropetrovsk region in 2009]*. *Scientific Archives of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine*, f. exhibits (in Russian).

14. Filimonov, D. G., 2010. *Novi znakhidky starozhytnostey XVIII st. z poselen' Karabynivka ta Lymans'ke v Prysamar'yi [New finds of the antiquities of the 18th century from the settlements Karabynivka and Lymanske in Prysamar'ya]*. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukraini [New research of monuments of Cossack era in Ukraine]*. Kyiv, iss. 19, pp. 95-100 (in Ukrainian).

15. Shalobudov, V. M., 2010. *Monety z rozkopok ta zboriv na terytoriyi Bohorodyts'koyi fortetsi ta yiyi posadu v 2009 rotsi [Coins from excavation and assembly on the territory of Bogorodytska fortress and its suburb in 2009]*. *Ibid.*, pp. 109-113 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 20.05.2016